

Сенс і спрямованість історії

У минулому соціальна філософія багато говорила про сенс і призначення людської історії. Ідея, що стояла за цими міркуваннями, здавалася очевидною: людство існує не даремно, воно має певне призначення, і, значить, у його еволюції є певний сенс. Однак, як показує більш ретельний аналіз, складно зрозуміти, що конкретно малося на увазі під сенсом історії.

Поняття сенсу, саме по собі надзвичайно розпливчате, у додатку до історії стає чимось прямо-таки невловимим. Поняття сенсу історії визначає всі інші загальні її проблеми. Неясність або штучність вирішення питання про сенс історії роблять настільки ж неясними або надуманими відповіді й на інші загальні питання і зокрема на питання про тих спільних цінностях, якими керується суспільство в конкретний період свого розвитку.

Поняття «сенс історії» – синтетична категорія, що охоплює буття самого історичного процесу і його пізнання, історичну свідомість, історичну пам'ять. Сенс історії припускає єдність суб'єктивного та об'єктивного в історичному процесі, минулого і сучасного. Але сенс історії припускає їх розгляд із позиції спрямованості розвитку людського суспільства, осмислення логіки розвитку та розкриття сутності цілеспрямованої, доцільної діяльності людини. Поняття «сенс історії» характеризує діяльність людей, сповнених свідомістю, припускає почуття соціальної відповідальності кожного члена суспільства, необхідність усвідомлення місця і ролі в соціальних умовах, спільність переживання за майбутнє людства. Як розглядається історія? Звідки і куди йде людство? До кращого майбутнього чи, навпаки, до загибелі? І чи існує взагалі єдина людська історія, або, можливо, є тільки численні окремі історії окремих народів? Ці та багато інших суміжних питань і є тими головними питаннями, на які намагається відповісти філософ або будь-яка людина, що мислить філософськи.

§ 1. Предмет, структура та функції філософії історії

Предмет філософії історії. Що таке «філософія історії» і в чому полягає предмет її вивчення? Відповідаючи на це питання, можна навести визначення філософії історії, що його дають автори «Філософського енциклопедичного словника»: «Філософія історії – розділ філософії, пов'язаний з інтерпретацією історичного процесу і історичного пізнання». Звідси випливає, що філософія історії являє собою складову частину філософії. Предметом же філософії історії є інтерпретація, розкриття змісту історичного процесу та історичного пізнання. Однак такий підхід до визначення філософії історії є не єдиним, оскільки впродовж історичного розвитку предмет, проблематика філософії історії істотно змінювалися і сьогодні сприймаються різними напрямками філософії історії по-різному.

Так, предметом дослідження істориків і філософів античного періоду (Геродот, Платон, Фулідід, Аристотель, Плутарх та ін.) були взаємодія природи і людини, описування і розгляд «сирих» історичних фактів без їхнього теоретичного осмислення і зведення в єдину філософсько-історичну систему.

Предметом філософії історії Середньовіччя (Августин та ін.) були проблема взаємодії Бога і людини, визначення змісту історичного процесу, рушійною силою якого вважалося Боже провидіння, дослідження призначення і завдань історичних праць. Філософське осмислення історичного процесу бере свій початок із часів середньовічної патристики. Починаючи з Августина Блаженного, філософи намагалися показати єдність історичного процесу, убачаючи відправний пункт розвитку людства в пришесті Христа. Із самого початку християнське розуміння історії включало есхатологічну ідею – ідею кінця світу. Початком історії вважалося гріхопадіння Адама і Єви; поворотним пунктом – пришестя Ісуса Христа (спокутування гріхів); завершенням історії – Страшний Суд. Ці етапи поєднували небесну і земну історії, визначали загальний простір історії, її часовий інтервал, у рамках якого людське буття поставало як недійсне, телеологічне, тобто підпорядковане наперед визначеній меті.

В епохи Відродження і Нового часу (Нікколо Макіавеллі, Джамбаттіста Віко, Френсіс Бекон, Томас Гоббс та ін.) предметом філософії історії стають спрямованість історії, а також роль людини, класів в історичному процесі (Огюстен Т'єррі, Франсуа Гізо, Огюст Мін'є).

Найбільш показовою у цей період є творчість італійського мислителя Джамбатісти Віко, який здійснив спробу відділити земну (людську) історію від небесної (Божественної). У книзі «Основи нової науки про загальну природу націй» (1725) він, виходячи з основної особливості людей – їх суспільної природи, відшукував внутрішні причини людської історії. Не заперечуючи ролі Божественного провидіння, яке стримує людські пристрасті, Віко пов'язував сENS історії з поняттям природної необхідності – «постійним і непорушним порядком причин та наслідків». Цей природний порядок визначає поступальний рух усіх народів і націй, які йдуть у своєму розвитку одним шляхом, проходячи послідовно три етапи (віки): вік Богів (дитинство), вік Героїв (юність), вік Людей (зрілість). Досягнувши вищого ступеня розвитку – зрілості, коли совість, розум і обов'язок регулюють стосунки між людьми, людство знову розпочинає свій шлях, повторюючи поступальний рух «при відродженні націй».

В епоху Нового часу виникає і сам термін «філософія історії», який уперше вжив у 1765 р. французький просвітитель Вольтер. Він доводив, що історик має не просто описувати історичні події, а філософськи осмислювати історичний процес. Пізніше для Гегеля і засновників діалектичного матеріалізму (Карла Маркса та Фрідріха Енгельса) основним предметом філософії історії став пошук загальних закономірностей і діалектики історичного прогресу. Гегель фундаментально обґрунтував історичний процес. Усесвітня історія у нього виступає як розумне, необхідне виявлення світового духу, котрий виявляє свою єдину природу у світовому наявному бутті. При цьому світовий дух проходить декілька ступенів розвитку і кінцевою метою має усвідомлення свободи та здійснення її в дійсності.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. виникло багато нових напрямів філософії історії, кожний з яких, у свою чергу, мав свій предмет дослідження. Так, представники теорії історичного кругообігу (Микола Данилевський, Освальд Шпенглер, Арнольд Тойнбі), як і їхні попередники, ставили за мету виявлення закономірностей історичного процесу. Прихильники численних напрямів християнської філософії історії: неотомізму (Жак Марітен, Етьєн Анрі Жільсон та ін.), неоавгустизму (Моріс Блонд, Габріель Марсель, Жан Лакруа), тейярдизму (П'єр Тейяр де Шарден), а також екзистенціалізму (Карл Ясперс) центральну проблему вбачали в проблемі змісту історії. Прибічники гносеологічної теорії і критики історичного пізнання (Вільгельм Діль-

тей, Бенедетто Кроче) не обмежувалися історіографією, а аналізували ще й історичне пізнання в широкому розумінні цього слова. Свій специфічний предмет мають і неокантіанська філософія історії (Вільгельм Віндельбанд, Генріх Ріккерт), і «аналітична» філософія історії (Ернест Нагель, Карл Гемпель та ін.). Важливою особливістю багатьох сучасних напрямів філософії історії ХХ ст. є те, що їх предметом стають глобальні проблеми світової історії, сучасної цивілізації тощо.

Отже, різні філософсько-історичні школи не мали єдиного підходу до проблеми предмета дослідження, у зв'язку з чим філософи-дослідники по-різному інтерпретували історичний процес. Проте, узагальнивши їхні підходи, можна констатувати, що *філософія історії – це розділ філософії, який пояснює зміст, закономірності, основні напрями історичного процесу, а також обґрунтовує методи його пізнання.*

Розглянемо структуру і функції філософії історії.

Структура філософії історії. Спроба визначити структуру філософії історії дає змогу зробити висновок про те, що цей компонент також залежить від методологічних настанов послідовників того чи іншого напрямку філософії історії. Водночас, якщо не звертати уваги на несуттєві розбіжності, можна виокремити основні проблеми, що їх розглядають більшість напрямів філософії історії.

Назвемо і коротко розглянемо основні складові частини філософії історії.

Онтологія філософії історії – це складова частина філософії історії, що розглядає проблеми власне історичного буття: змісту і напрямку історії, соціального прогресу, соціального детермінізму, становлення єдиного історичного простору, визначення основ єдності всесвітньої історії, місця людини у світобудові, питання історичного часу та ін. Важливе місце в цьому розділі посідає вивчення логіки розвитку суспільства, взаємозв'язку і взаємозалежності його різних сторін тощо.

Гносеологія філософії історії головну увагу приділяє проблемам історичного пізнання, а саме: вивченню, аналізу та поясненню історичних фактів і подій, визначенню специфіки історичного знання, пошуку істини в історичному пізнанні і т. д.

Історія філософії історії досліджує проблеми виникнення і розвитку філософії історії, формування її предмета, процес внутрішньої диференціації філософії історії, у ході якого виникли різні напрями і течії філософії історії. Важливими проблемами цього розділу філософії історії є також питання періодизації історичного процесу, визначення місця філософії історії серед інших суспільних наук тощо.

Антропологія філософії історії вивчає місце людини в історичному процесі, роль у цьому процесі суб'єктів історії і відповідає на питання: «Хто робить історію?». Як правило, представники різних напрямів філософії історії відносять до суб'єктів історичного процесу народ, націю, масу, нагромадження, соціальні класи і видатних особистостей та по-різному відповідають на поставлене питання.

Функції філософії історії. Предмет і специфіку філософії історії неможливо повністю розкрити, не розглянувши питання про її функції. Грунтуючись на вже зробленому висновку про те, що філософія історії є складовою частиною філософії, можна припустити, що функції філософії історії в основному такі самі, як і функції філософії в цілому. Проте слід пам'ятати, що філософія історії має свої специфічні об'єкт, предмет, методи, мету та завдання дослідження, що дозволяє говорити про наявність у функцій філософії історії певних особливостей. Розглянемо їх.

Світоглядна функція філософії історії полягає в тому, що вона формує у людини загальний погляд на історію, тобто на існування і розвиток суспільства, єдність і різноманітність історичного процесу, його зміст і напрям, місце і роль у ньому людини та ін.

Теоретична функція філософії історії полягає у тому, що вона дає можливість проникнути всередину історичного процесу і розглядати його на рівні теорії, тобто на рівні системи поглядів про його сутність, зміст, напрями розвитку. Вона дозволяє здійснити теоретичну реконструкцію історичного минулого, установити істинність історичних фактів та подій.

Методологічна функція філософії історії полягає у можливості застосування її положень при вивченні окремих явищ і подій історичного минулого, що досліджуються тими чи іншими суспільними науками. У цьому разі положення і висновки філософії історії відіграють роль могутнього методологічного інструменту в дослідженнях, здійснюваних у царині історії, соціології, економіки, політології, філософії права, психології та інших наук.

Прогностична функція філософії історії полягає в тому, що пізнання закономірностей історичного процесу сприяє передбаченню тенденцій розвитку суспільства, його окремих підсистем, найближчих і більш віддалених наслідків подій історії, діяльності людей. На основі такого передбачення прогнозується розвиток тих чи інших соціальних явищ і суспільства в цілому.

Необхідно зазначити, що всі розглянуті функції філософії історії пов'язані одна з одною. Кожна з них так чи інакше включає їх у свій зміст.

■ § 2. Концепції філософії історії: від Античності до сучасності

Розвиток поглядів на історію у філософській думці. Хоча термін «філософія історії» з'явився порівняно недавно, перші філософсько-історичні ідеї виникли ще в *Античні часи*.

Проблема осмислення шляхів історичного руху, тенденцій і напрямів історичного процесу привертала увагу Геродота, Фукідида, Аристотеля, Теофраста, Плінія Старшого та ін. У роботах цих істориків та філософів містилися певні уявлення про минуле і майбутнє людства, роздуми про людські діяння, про перебіг і зміст історичних подій (що пізніше дістало назву «філософії історії»), однак вони ще не становили системи поглядів. Крім того, більшість античних філософів та істориків додержувалися *релігійно-міфологічного світогляду*, відповідно до якого в суспільстві, як і в природі, панує кругообіг, учинками людей керує доля і вони підвладні волі богів. Вирішальним же чинником людської поведінки є незмінні за своєю природою пристрасті та воля, притаманні видатним особистостям – вождям, політичним діячам, героям.

В епоху Середньовіччя представники християнської філософської думки (Аврелій Августин, Фома Аквінський та ін.), синтезуючи біблійну і греко-римську філософсько-історичну думку, створили *теологічну концепцію* історії, висунули нові теорії про зміст історичних подій, призначення і завдання історичних праць. Відповідно до цієї концепції християнські автори, прагнучи через історію зрозуміти Божий задум, відкинули ідею кругообігу. Вони уявляли історичний процес як лінійний рух від минулого до майбутнього (майбутнього порятунку, приходу Месії).

Криза феодалізму, розвиток капіталістичних відносин, ріст вільнодумства сприяли звільненню суспільної свідомості від теологічного погляду на історію, що позитивно позначилося на розвитку науки. Мислителі епохи Відродження (XIV–XVI ст.) прагнули, на протигагу християнським історикам, пояснити історичний процес, виходячи

із земних умов, природи людини. Наприклад, Нікколо Макіавеллі, який у своїх працях обґрунтовував ідею циклічного розвитку, доводив, що рушійною силою розвитку суспільства є матеріальний інтерес, прагнення збереження і збільшення приватної власності. Він також висловлював думки про закономірність суспільних явищ, однак чітко їх не сформулював.

У XVII–XVIII ст. у Європі настає епоха промислових і соціально-політичних революцій, що привело до затвердження буржуазної індустріальної цивілізації і прискорення суспільного розвитку. Величезну роль у формуванні поглядів мислителів Нового часу стали відігравати природничі науки. Вплив природознавства на розвиток суспільних наук тоді був таким великим, що історію вони також намагалися пояснити з природничо-наукових позицій.

Саме в цей період і виникають *натуралістичні концепції філософії історії*, що дістали цю назву від латинського слова *naturalis* – природний. Їх прибічники розглядали природу як універсальний принцип пояснення всього суцього, у тому числі історичного процесу. Оскільки поняття «натуралізм» вони тлумачили по-різному, то і напрями, у руслі яких вони йшли, називалися по-різному: географічний натуралізм (Шарль Луї Монтеск'є, Йоганн Гердер та інші суспільні явища розуміли як вплив природного середовища); демографічний (Томас Мальтус історичні процеси пояснював дією «природного закону народонаселення»); ідеалістичний (Клод Гельвецій, Жан-Жак Руссо зміни в суспільстві пов'язували насамперед із волею, розумом людини).

Значний вплив на розвиток історичної самосвідомості мали також роботи Вольтера, який наголошував на філософському осмисленні історії як особливої предметної реальності, пов'язаної з еволюцією і розвитком розумної природи людини, Жана Антуана Кондорсе, який одним із перших обґрунтував ідею історичного прогресу, та інших філософів.

Новий крок в осмисленні своєрідності суспільного розвитку з позиції *об'єктивного ідеалізму* зробив Гегель. Він розглядав історію як єдиний закономірний процес, в якому кожна епоха є неповторно різноманітною, але водночас – це наступний щабель у розвитку людства. Цей розвиток має дещо інший характер, ніж той, який має сфера природної закономірності. Історичні закони тут реалізуються за допомогою свідомої діяльності людей, але разом із тим в історії здійснюється певна об'єктивна логіка, тому історичний процес – лише

нескінченний саморозвиток, саморозгортання світового розуму, абсолютної ідеї.

Значний внесок у розвиток філософії історії цього періоду внесли німецькі мислителі Карл Маркс та Фрідріх Енгельс, які створили *діалектико-матеріалістичне вчення*. У ньому були розвинені раціоналістичні та діалектичні ідеї Гегеля. Однак марксистська філософія історії істотно відрізняється від філософії історії Гегеля. Зокрема, Маркс значно розширив сферу дії матеріалізму і поширив його на сферу суспільних явищ.

У другій половині XIX – на початку XX ст. історичне знання піднімається на якісно новий щабель. Завдяки вдосконаленню методів історичного і лінгвістичного аналізу різних текстів, розвитку археології, більш критичному ставленню до фактів минулого воно набуло статусу науки. Разом із тим виникло й усвідомлення того, що історичні і природничо-наукові знання не тільки належать до якісно різних об'єктів, а й самі вони якісно розрізняються.

Сучасні напрями філософії історії. Цей невеликий огляд еволюції історичної самосвідомості дозволяє розглянути сучасні напрями філософії історії, серед яких найбільш впливовими є гносеологічний (критична філософія історії), онтологічний, аксіологічний, технократичний та деякі інші. Розглянемо їх докладніше.

Гносеологічний напрям філософії історії виокремлюється як самостійний із другої половини XIX ст. Представники цього напрямку (Вільгельм Дільтей, Бенедетто Кроче, Георг Зіммель, Робін Коллінгвуд, Раймон Арон та ін.) доводять, що основний предмет філософії історії – логіко-теоретичні та методологічні проблеми дослідження історичного минулого, його теоретична реконструкція і пошук істинності історичних фактів.

Засновником цього напрямку філософії історії по праву вважається німецький філософ культури Вільгельм Дільтей. Головним у вченні Дільтея є його розуміння життя як способу буття людини, культурно-історичної реальності (тому часто позицію Дільтея називають «історичистським» варіантом «філософії життя»). Людина, на думку Дільтея, не має своєї історії, але вона сама є історія, і саме це розкриває її сутність. Іншими словами, життя та історія для Дільтея тотожні.

Гносеологічний напрям, як уже зазначалося, ще називають критичною філософією історії. Це пов'язано з тим, що його представники наполягають на ідеї про те, що тільки критичний розгляд історії дає можливість створити модель людської історії, оцінити ступінь істин-

ності історичних фактів і теоретично відтворити картину історичної дійсності. Джерела цього підходу починаються з баденської школи неокантіанства, що займалася методологічними проблемами історичного пізнання, вивченням специфіки історії людства, а її засновником більшість дослідників називають французького філософа Раймона Арона, відомого своєю роботою «Критична філософія історії».

Представники *онтологічної концепції* предметом філософії історії вважають сукупність досліджень, спрямованих на виявлення специфічних особливостей соціальних явищ, процесів. Ці дослідження пов'язані з такими загальнофілософськими онтологічними проблемами, при розв'язанні яких необхідно враховувати відмінності історії суспільства від інших соціальних явищ. Представники цього підходу (Роберт Мель, Роже Рамон, Енне Калло та ін.) стверджують, що в центрі уваги філософії історії мають знаходитися насамперед онтологічні проблеми, такі як зміст і становлення історії людства, сутність історичного процесу, можливості передбачення майбутнього, роль і місце людини в історичному процесі тощо. Наприклад, при розгляді проблеми про рушійні сили суспільного розвитку виникає питання про роль свідомості, волі людини в історичному процесі. Але оскільки на увазі невідомі інші істоти з розвиненою свідомістю, крім людей, то питання про роль свідомості в розвитку суспільства є питаннями про суспільство, історичні процеси.

Аксіологічна концепція філософії історії особливу увагу приділяє проблемі цінності історії, а також з'ясуванню раціональних основ суджень, за якими одні явища історичного знання є цінними, а другі – нецінними.

Значний внесок у розвиток цієї концепції зробили німецькі філософи, представники баденської школи неокантіанства Вільгельм Віндельбанд та Генріх Ріккерт. Вони визначали філософію як загальну науку про цінності, що, як писав Ріккерт, утворюють «...зовсім самостійне царство, що лежить по той бік суб'єкта і об'єкта». Виходячи з кантівського розрізнення теоретичного і практичного розуму, Віндельбанд та Ріккерт протиставляли філософію історії як нормативне вчення, засноване на ціннісних судженнях і пізнанні належного, дослідним наукам, що спираються на теоретичні судження та емпіричні дані про «сутне». Відкидаючи закономірність як керівний принцип історичного пізнання, вони заміняли його процедурою «віднесення до цінностей». На думку Віндельбанда та Ріккерта, цінності мають надісторичний характер і, зре-

штою, утворюють ідеальний, незалежний від людей трансцендентальний (тобто потойбічний) світ. З цього світу виходять відповідні ідеї, передусім ідея трансцендентального обов'язку. Вона вказує на безумовне, необмежене часом і простором абсолютне значення цих цінностей. У міру усвідомлення їх значення люди виробляють відповідні ціннісні настанови і вимоги, якими вони керуються у своєму житті, поведінці, повсякденній та історичній діяльності.

Розглядаючи співвідношення суспільного буття і духовного життя, Віндельбанд та Ріккерт роблять висновок про провідну роль духовного життя в історії суспільства стосовно буття. Вони критично поставилися до створеного Марксом матеріалістичного розуміння історії, в якому обґрунтовувалося основне значення економічного чинника (тобто буття) в розвитку суспільства. Такий підхід, на думку Ріккерта, є ненауковим, оскільки він визначається політичною програмою марксисту, в якій перемога пролетаріату є «абсолютною цінністю».

Виходячи з цих міркувань, філософія історії виступає як учення про цінності, що розкриває їхню природу і сутність, а також їхнє значення і втілення в житті та діяльність людей.

Технократичні концепції в сучасній західній соціальній філософії і філософії історії являють собою один із напрямів суспільної думки, що надає техніці вирішальної ролі у суспільному житті, прогресі суспільства і стверджує, що лише індустріалізація здатна раціональним чином регулювати і вдосконалювати життя суспільства та особистості. До цих концепцій можна віднести: концепцію постіндустріального чи інформаційного суспільства (Даніел Белл, Елвін Тоффлер), концепцію технотронного суспільства (Збігнев Бжезинський), концепцію нового індустріального суспільства (Джон Гелбрейт) та ін.

Подібний технологічний детермінізм відносить до основних чинників розвитку суспільства передусім рівень розвитку продуктивних сил, техніки, науки та інформатики. Наприклад, концепція постіндустріалізму виходить із того, що в сучасному суспільстві переважає не первинна сфера економіки (сільське господарство), не вторинна (промисловість), а третинна (сфера послуг), в якій визначальну роль відіграє інформація. Стверджується, що мікроелектронна революція, яка розгортається в постіндустріальному суспільстві, лежить в основі розвитку суспільства і саме інформацію, а не працю робить фундаментальним соціальним чинником.

§ 3. Проблеми сенсу і спрямованості історичного процесу

Однією з найважливіших у філософії історії є проблема змісту і спрямованості історичного процесу. Її сутність полягає в одержанні відповіді на питання: чи змінюється людське суспільство, а якщо так, то в якому напрямку і яка періодизація цих змін?

Ця проблема цікавила ще античних мислителів. Вони виокремлювали три найважливіших *напрями лінійної філософії історії*: прогресивний, регресивний та циклічний. Наприкінці XIX – на початку XX ст. було обґрунтовано так звану *нелінійну концепцію історичного розвитку*. Розглянемо ці напрями докладніше.

Більшість античних мислителів, у тому числі Протагор, Демокріт, додержувалися погляду, за яким суспільство розвивається в основному за висхідною, від дикості до «золотого століття». Їх можна вважати засновниками прогресивного напрямку. Гесіод та Сенека, навпаки, стверджували, що розвиток суспільства має регресивний напрям від «золотого» століття до залізного століття, для якого характерні повна деградація суспільства, падіння його моральності та ін. Платон, Аристотель, Полібій та інші вважали, що суспільство рухається за висхідною, але по замкненому колу з постійним поверненням назад, до вихідного етапу.

Філософи Середньовіччя, не відкидаючи ідею про те, що історія є спрямованим процесом, вважали, що її спрямування задане Богом.

Одним із перших дослідників, який у своїх роботах найповніше охопив проблеми спрямування, а також співвідношення єдності і різноманітності в історичному процесі, був італійський філософ Джамбаттіста Віко (1668–1744). У трактаті «Підстави нової науки про загальну природу націй» він показав світську концепцію *всесвітньої історії як історичного кругообігу*, єдиного для всіх народів. На думку Віко, усі народи у своєму розвитку проходять однакові стадії – від первісного варварства («століття богів») через феодалізм («століття героїв») до епохи демократичної республіки чи представницької монархії («століття цивілізації»). Кожний цикл завершується загальною кризою і розпадом даного суспільства. По завершенні циклу розвиток відновлюється і проходить ті самі стадії, але на більш високому рівні. Таким чином, ідеї Віко лежать в основі теорій циклічності в розвитку культур і цивілізацій (Данилевський, Шпенглер, Тойнбі).

У сучасній філософії історії співіснують два основних підходи до пояснення логіки і спрямованості історичного процесу: формаційний та цивілізаційний підходи.

Формаційний підхід. Цей підхід ґрунтується на моністичному розумінні історії. Він тлумачить усесвітню історію як єдиний лінійно-поступальний, природно-історичний процес послідовної зміни суспільно-економічних формацій.

Учення про суспільно-економічні формації було розроблено Карлом Марксом у роботах «Капітал», «До критики політичної економії» та ін. Сутність його вчення така:

1) суспільно-економічна формація – це якісно визначена цілісна соціальна система, найважливішим елементом якої є матеріальні (економічні), духовні (ідеологічні) та інші зв'язки і відносини, що встановлюються між людьми в процесі їхньої життєдіяльності. У взаємозв'язку матеріальних і духовних відносин головна роль належить матеріальним відносинам, стрижень яких – виробничі відносини;

2) суспільно-економічна формація відображає те загальне, що характеризує громадське життя в різних країнах на певному етапі їхнього розвитку. Досліджуючи капіталізм і порівнюючи матеріальні та духовні відносини різних країн, Маркс помітив повторюваність багатьох сторін цих відносин і зробив висновок про те, що ці країни перебувають на одній стадії соціального розвитку – капіталістичній;

3) суспільно-економічна формація являє собою етап у розвитку суспільства. Виокремивши виробничі відносини з усіх інших соціальних зв'язків, Маркс виявив їхні основні типи. Таким чином з'ясувалося, що різні соціальні організми можуть мати як однакову соціально-економічну структуру, так і різну (тобто виробничі відносини різних типів). Отже, було зроблено висновок про те, що кожен тип виробничих відносин визначає етап, період історії, а розвиток і зміна цих типів – сутність історії суспільства.

Виходячи з цих положень, зазначимо, що *суспільно-економічна формація – це конкретний історичний тип суспільства, цілісна соціальна система, що ґрунтується на певному способі виробництва і виступає як ступінь суспільного прогресу.*

Обґрунтування категорії «суспільно-економічна формація» дозволило Марксу здійснити періодизацію історичного процесу. Усього він вирізняв п'ять типів формацій: первіснообщинна, рабовласницька, феодална, капіталістична та комуністична, кожна з яких має специ-

фічні закони виникнення і розвитку. Світовий же процес він розумів як лінійне сходження від однієї формації до іншої. У свою чергу, у кожній історичній формації діють і загальні закони, що зв'язують їх в єдиний процес світової історії.

Визначальними чинниками зміни цих формацій виступають діалектичний взаємозв'язок продуктивних сил і виробничих відносин, а також постійно зростаюча роль суб'єктивного чинника – свідомої діяльності, народних мас, класів, партій, особистостей.

Розглядаючи поняття «суспільно-історична формація», слід мати на увазі, що воно як абстракція найвищого рівня відбиває головні риси об'єктивної дійсності й абстрагується від окремих явищ і випадків. Проте деякі дослідники, використовуючи поняття «формація» в чистому вигляді, накладають його на реальний історичний процес і, коли не знаходять повної тотожності понять «формація» та «дійсність», оголошують учення про формацію фікцією. Історична практика також показала, що не всі країни і народи обов'язково проходять у своєму розвитку всі формації чи їх фази. Деякі з них (наприклад, давні германці і слов'яни) минали рабовласницьку формацію. Також слід ураховувати так звані міжформаційні періоди в розвитку конкретних країн і можливість їхнього повернення до попередніх формацій.

У формаційного підходу, розробленого Марксом, багато позитивних рис, і нині він має велику кількість прихильників. Це пов'язано з тим, що даний підхід і матеріалістичне розуміння історії в цілому дозволили не тільки сформулювати сам принцип історичного розвитку суспільства, а й відповісти на ті принципові питання, що були поставлені історією розвитку суспільства, створити теорію суспільного прогресу.

Однак у формаційного підходу є і певні недоліки. Хибним був не сам підхід Маркса до пояснення історичного розвитку, а його догматизація й абсолютизація. Деякі дослідники, аналізуючи формаційний підхід, називають такі його слабкі місця. По-перше, неправомірно стверджувати, що на будь-якому етапі історії тільки соціально-економічні відносини визначають життя суспільства в цілому. По-друге, моністичне уявлення про закономірне сходження від однієї формації до другої не залишає місця для волі людини, обрання альтернативних шляхів розвитку людства. По-третє, реальну історію народів, суспільств, держав не можна вкласти в межі формаційного розвитку за висхідною. При такому підході втрачаються своєрідність і самобутність

кожного народу та цивілізації, що в даному разі є лише передумовою для досконалого суспільства майбутнього.

Отже, у сучасних умовах однобічність тлумачення історичного процесу як лінійної схеми, що складається з п'яти суспільно-економічних формацій, стає все більш очевидною. Усесвітньо-історичний процес багатший за таку теоретичну модель. Тому доцільно доповнити це тлумачення іншим, нелінійним підходом до розуміння історії, яким є так званий цивілізаційний, або культурологічний, підхід.

Цивілізаційний, або культурологічний, підхід. Цей підхід до розуміння філософії історії склався в ХІХ–ХХ ст. Його головною рисою є утвердження ідеї про існування безлічі культур і цивілізацій, їхньої локальності і різноякісності, заперечення твердої однолінійної схеми суспільного прогресу. Поняття «цивілізація» (від лат. *civilis* – цивільний, державний) – надзвичайно ємне поняття, що застосовується широким спектром наук і тому вживається на різних рівнях абстракції. Дуже часто це поняття використовується як синонім культури. У соціально-філософському контексті під цивілізацією, як правило, розуміють рівень, ступінь суспільного розвитку, матеріальної та духовної культури.

Одним із засновників такого підходу був російський соціолог і натураліст Микола Данилевський (1822–1885), який висунув концепцію окремо існуючих культурно-історичних типів (цивілізацій), що виявляються через чотири найважливіші форми діяльності, чи «основи» (самопрояву) цивілізацій, – релігійну, культурну, політичну, соціально-економічну. Подібно біологічним організмам культурно-історичні типи перебувають у процесі невинної боротьби із зовнішнім середовищем і один з одним та проходять стадії зародження, піднесення, старіння і загибелі (вимирання чи деградації до рівня аморфної етнографічної сировини – для інших культурно-історичних типів). Зміст усесвітньої історії Данилевський убачав у виявленні особливостей самовияву культурно-історичних типів народів, що розвиваються за своїми особливими законами.

Прогрес усесвітньої історії, за концепцією Данилевського, полягає не в тому, аби йти в одному напрямку, а в тому, «щоб усе поле, яке складає царину історичної діяльності людини, проходити в різних напрямках, оскільки він до сьогодні саме так і виявлявся».

Данилевський визначив деякі закони розвитку культурно-історичних типів: 1) народи, які говорять однією чи близькими мовами, становлять

один культурно-історичний тип; 2) для виникнення і розвитку культурно-історичного типу необхідна певна політична незалежність; 3) успіхи цивілізації залежать від різноманітних елементів культурно-історичного типу; 4) процес формування цивілізації тривалий, а період їхнього розвитку – короткий; 5) цивілізації розвиваються замкнено та ізольовано, але це аж ніяк не означає, що вони не впливають одна на одну.

Виокремивши тринадцять культурно-історичних типів, Данилевський найбільшу увагу приділив слов'янському типу – молодому та якісно новому, покликаному наповнити справжнім змістом майбутню історію людства.

Продовжив і розвинув погляди Данилевського німецький мислитель Освальд Шпенглер, який також критично ставився до європоцентристської однолінійної схеми суспільного прогресу. Основною категорією у філософії Шпенглера є культура, яку він розумів як особливий «організм», відокремлений від інших, подібних йому «організмів». Звідси випливає, що єдиної загальнолюдської культури немає і бути не може. Тому Шпенглер заперечував цілісність і єдність всесвітньої історії, наявність у ній «постійного і загального». Шпенглер виокремлював в історії людства вісім культур: єгипетську, індійську, вавилонську, китайську, греко-римську, візантійсько-арабську, західноєвропейську та культуру народу майя. Очікував він появи і російсько-сибірської культури. Кожен культурний організм, за Шпенглером, існує протягом певного життєвого строку (близько тисячі років), після чого він перероджується в цивілізацію і гине. Кожна з культур має свій глибокий зміст і однакове значення в історичному процесі. Зміст же історії Шпенглер розумів як з'ясування долі, душі та мови культур.

Ще одним представником локальних цивілізацій є англійський історик і соціолог Арнольд Тойнбі (1889–1975), який, розвиваючи думки Данилевського та Шпенглера про циклічність історії, розглядав її як сукупність історій окремих своєрідних і відносно замкнених цивілізацій (у первісному варіанті він налічував їх 23, а потім скоротив до 13). Розглядаючи цивілізації як «динамічні утворення еволюційного типу», Тойнбі виокремлював у кожній із них основні стадії історичного існування: виникнення, зростання, надлом та розпад. Після проходження цих основних фаз цивілізація, як правило, гине, поступаючись місцем іншій цивілізації.

Вважаючи соціальні процеси, що послідовно відбуваються в цих цивілізаціях, аналогічними, Тойнбі намагався вивести на цій підставі

деякі формальні емпіричні закони повторюваності суспільного розвитку, що дають змогу передбачати глобальні події в доступному для огляду майбутньому. Зміст же всесвітньої історії він убачав у релігійній еволюції і духовному вдосконаленні людства.

Цивілізація, на думку історика, виникає з примітивних суспільств унаслідок «життєвого виклику», породжуваного винятковими обставинами різного характеру й успішної відповіді на цей виклик. Виклики можуть бути як природними, так і людськими. Рушійною ж силою розвитку цивілізацій є творча меншість, яка, удаю відповідаючи на виклики, що виникають, веде за собою «інертну меншість».

Таким чином, з позиції цивілізаційного підходу історичний розвиток постає як послідовно нелінійний процес, поступальний характер якого визначається не характеристиками «вище – нижче», а тим, що кожна цивілізація у своєму процесі саморозвитку і самовизначення проходить усі основні шаблі філогенетичного шляху людства і розглядається як унікальне соціальне утворення зі своєю історією та неповторною індивідуальністю.

Порівнявши формаційний і цивілізаційний підходи, можна констатувати таке:

1) формаційний підхід прагне в процесі аналізу охопити все суспільство й акцентує увагу на його динаміці, цивілізаційний – досліджує частину суспільства (окрему цивілізацію), а суспільство в цілому сприймає як статичне;

2) формаційний підхід особливу увагу приділяє економічним чинникам життя суспільства, цивілізаційний же – акцентує увагу на духовних чинниках.

Монадний підхід. На сучасному етапі розвитку філософії історії утверджується таке розуміння історії, в якому здійснюється спроба використовувати позитивні ідеї цих альтернативних підходів і компенсувати їхні недоліки. Такий підхід дістав назву монадного.

Характерною рисою монадного підходу є розгляд усесвітньо-історичного процесу як єдності, що, у свою чергу, складається з безлічі історичних індивідів (соціумів), причому формаційна складова монадного підходу зосереджує увагу на тому загальному для різних країн, що проходять той самий ступінь історичного розвитку, а цивілізаційна складова акцентує увагу на особливостях соціальних організмів, їхньої неповторності. Отже, у монадному підході враховуються і реалізуються узагальнюючі можливості формаційного підходу та

індивідуалізуючі можливості цивілізаційного підходу на основі не їхнього протиставлення, а єдності і взаємодоповнюваності.

Проблема сенсу історії. Як уже зазначалося, проблема сенсу історії посідає одне з головних місць у більшості напрямів філософії історії. Водночас деякі з філософів створили концепції, в яких проблема змісту історії є центральною.

У концепції провідного німецького філософа *Карла Ясперса* (1883–1969) стверджується, що зміст історії перебуває за межами самої історії. Змістом і основою історії є віра, загальна для всього людства, яка його не роз'єднує, а з'єднує. Таку віру людству не може запропонувати жодна світова чи національна релігія.

Ясперс стверджував, що такою спільною для людства вірою може стати тільки філософська віра, яка виникла у так званій «осьовий час» світової історії. «Осьовий час», що виявив універсальний зміст історії, він пропонував убачати в періоді між 800 і 200 рр. до н. е., коли одночасно діяли давньогрецькі філософи, пророки єврейського народу, засновники зороастризму в Ірані, конфуціанства і даосизму в Китаї, буддизму і джайнізму в Індії. Епоха «осьового часу» – це час народження світових релігій, що прийшли на зміну язичництву, і виникнення філософії, яка прийшла на зміну міфологічному світогляду; це час, коли на планеті майже одночасно виникли декілька могутніх духовних центрів, внутрішньо близьких один одному. Епоха «осьового часу» допомогла людині відчутти себе людиною, пробудила її дух, залучила до основ культури і моральності, поставила перед нею питання про зміст людського існування і зміст буття. Самоусвідомлення людиною самої себе, пробудження її духовності, вважав Ясперс, стало початком загальної історії людства, що досі було розділено на локальні, не пов'язані між собою культури. Відтоді людство приречене на спільність долі і єдину віру, бо інакше історія людства може закінчитися катастрофічно. Для об'єднання людей на загальних духовних засадах, установлення між ними згоди і взаєморозуміння величезну роль, за Ясперсом, відіграє комунікація, тож його філософію історії часто називають комунікативною.

Проблему змісту і спрямованості історичного процесу розглядав і американський філософ *Френсіс Фукуяма* (народився 1952 р.). Він запропонував свою теорію «кінця історії». «Кінець історії» він убачає у тому, що людство зрештою знайде оптимальну форму суспільства і держави, а загальнолюдський ідеал – у ліберальних ідеях і поглядах, на основі яких мають бути задоволені всі потреби людини і вирішені

основні суперечності суспільства. Лібералізм, на думку Фукуяма, являє собою раціональну форму організації суспільства, яке не має альтернативи, тому людству нічого не залишається робити, як поширювати цю ідеологію на інші країни, створюючи в такий спосіб загальнолюдську державу – ліберальну демократію в політичній сфері. У цьому, вважає Фукуяма, – сенс історії людства.

Існують й інші точки зору на зміст історії. Одні філософи, наприклад, вважають, що історія позбавлена будь-якого змісту, є загадкою для людей, і песимістично оцінюють майбутнє людства (Шопенгауер, Бургхардт), другі – що історія є ірраціональним потоком подій, які не підлягають раціональному поясненню (Ніцше, Гартман) та ін.

Ідея історичного прогресу. Важливе місце у філософії історії посідає й *ідея історичного прогресу*.

Прогрес (від лат. *progressus* – рух уперед, успіх) – це напрям розвитку, що характеризується переходом від нижчого до вищого, від менш досконалого до більш досконалого. Про прогрес можна говорити стосовно суспільства в цілому, і тоді ми маємо на увазі соціальний прогрес, або ж стосовно окремих його елементів, структури чи інших параметрів суспільства, і тоді ми маємо на увазі науково-технічний прогрес, прогрес у духовній сфері, сферах освіти, охорони здоров'я, захисту навколишнього середовища та ін. Прогрес за своєю сутністю є суперечливим, бо його зворотний бік – *регрес*, тобто перехід від вищого до нижчого, від більш досконалого до менш досконалого. І якщо людство що-небудь здобуває, то неминуче втрачає. Кожен крок уперед є і певним кроком назад. Тому тільки в найзагальніших рисах можна говорити про рух людства в напрямі прогресу або регресу.

Аналізуючи історію суспільства, можна констатувати, що й досі воно рухалося в цілому шляхом прогресу, і з цим твердженням погоджуються більшість філософів історії. Проте всі філософи вірять в ідею суспільного прогресу – деякі з них говорять про згубний вплив прогресу на розвиток цивілізації. Так, Ауреліо Печчеї наголошує на небезпеці прогресу – цього анархічного, за його словами, процесу, що не піддається жодному зовнішньому регулюванню і здійснює нові кроки вперед без будь-якого реального зв'язку з потребами суспільства, аж ніяк не зважаючи на можливі згубні наслідки для розвитку життя на планеті. У цьому переконаний і Елвін Тоффлер, котрий попереджає, що прогрес несе потік змін, які руйнують інститути, змінюють цінності та висушують наші життєві корені.

Дискусійним питанням теорії соціального прогресу є з'ясування його *критеріїв*. Просвітителі XVII ст. критерієм прогресу вважали людський розум. Пізніше таким критерієм став рівень розвитку продуктивних сил і виробничих відносин. Сьогодні критеріями прогресу вважають соціально-політичний, ідеологічний, гуманістичний критерії тощо. За їх допомогою можна визначити прогресивність тих чи інших соціальних систем, політичних режимів, суспільних рухів. Разом із тим усі названі критерії характеризують лише окремі сторони громадського життя і не дають повного уявлення про прогрес суспільства в цілому. Загальним, чи загальнофілософським, критерієм розвитку суспільства, очевидно, можна вважати рівень гуманізації суспільства, місце в ньому особистості, рівень її духовної і соціальної свободи, якість задоволення її матеріальних і духовних потреб. Цей критерій показує, якою мірою людина в тому чи іншому суспільстві має можливості для розвитку. З позиції цього критерію кожне суспільство є прогресивним, тією мірою, якою воно розширює коло прав і свобод особи, створює умови для її самореалізації, розвитку її потреб та їх задоволення.

Висновки до розділу 14

1. Філософія історії – це розділ філософії, що займається поясненням змісту, закономірностей, основних напрямів історичного процесу, а також обґрунтовує методи його пізнання. Її складовими є: онтологія філософії історії, гносеологія філософії історії, історія філософії історії та антропологія філософії історії, а функціями – світоглядна, теоретична, методологічна та прогностична.

2. Серед сучасних концепцій філософії історії найвпливовішими є: гносеологічний напрям (критична філософія історії), онтологічна концепція, аксіологічна концепція, технократичні концепції історії та деякі інші.

3. Найповніше і найглибше спрямованість історичного процесу розкривають формаційний і цивілізаційний підходи, на підставі яких деякі дослідники виокремлюють монадний підхід.

4. У більшості напрямів філософії історії одне з головних місць посідає проблема сенсу історії. Центральною проблемою сенсу історії

виступає в концепціях Карла Ясперса, Френсіса Фукуями та інших мислителів.

5. Важливе місце у філософії історії посідає й ідея історичного прогресу, суть якої полягає в постійному вдосконаленні людського суспільства, в неухильному просуванні до нових досягнень. Загально-філософським критерієм прогресивного розвитку суспільства є рівень гуманізації суспільства, місце в ньому особистості, рівень її свободи, якість задоволення її матеріальних і духовних потреб.

Контрольні запитання

1. Що є предметом філософії історії?
2. Назвіть основні напрями формування філософського осмислення історії. У чому полягає своєрідність кожного з них?
3. Хто і коли запровадив поняття «суспільно-економічна формація» і заклав підвалини формаційної теорії історичного процесу?
4. В яких основних значеннях вживається термін «формація»?
5. У чому виявляється неконкретність формаційного редуціонізму і формаційного нігілізму?
6. Що таке цивілізація?
7. Які зміни відбуваються в цивілізаційному підході до історії на некласичному етапі розвитку?
8. Охарактеризуйте особливості монадологічного розуміння цивілізацій.
9. Які соціально-філософські моделі суспільства існують у сучасному теоретичному знанні?
10. У чому полягає сутність суспільного прогресу? Якими є вигоди, рушійні сили, чинники суспільного прогресу?
11. У чому полягає сенс історії?